

Освітні процеси в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії в XIX столітті на сторінках місцевої преси

Стаття присвячена аналізу матеріалів місцевої загальної та спеціальної преси щодо генези правових засад, зовнішньо-організаційної та внутрішньо-навчальної діяльності державних та громадських освітніх установ Харківського навчального округу.

Ключові слова: навчальний округ, гімназія, початкова освіта, педагогічний з'їзд, попечитель, просвітницький рух.

Статья посвящена анализу материалов местной общей и специальной прессы, освещающих генезис правовых оснований, внешне-организационной и внутренней учебной деятельности государственных и общественных учреждений Харьковского учебного округа.

Ключевые слова: учебный округ, гимназия, начальное образование, педагогический съезд, попечитель, движение по просвещению.

The article is devoted to the analysis of materials of the local General and special presses for has legal basis, foreign organizational and internal training of State and public educational institutions of Kharkov school district.

Keywords: school district, school, elementary education, pedagogical with entry, trustee, educational movement.

Постановка проблеми обумовлена, з одного боку усвідомленням важливості та цінності місцевої періодичної преси як джерела, яке завдяки оперативності подачі документальної, поточно-хронікальної та інформації особистісного характеру, посідає провідне місце у вивченні освітнього процесу даного регіону. З іншого боку – необхідністю виявити ступінь об'єктивності та впливу регіональної преси на зовнішні та внутрішні механізми функціонування одного з найважливіших навчальних округів тодішньої Російської імперії.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографічний та джерелознавчий аналіз питання свідчить про недостатнє врахування матеріалів місцевої преси при комплексному дослідженні генези регіонального освітнього простору: використання розрізнених відомостей, здебільшого статистичного характеру, навіть у виданнях, які компетентно репрезентують окреслене питання [1-12]. Зазвичай, преса XIX століття, особливо так звана провінційна, через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, має тематично-обмежене коло висвітлюваних питань. Однак, навіть в умовах обмеженого інформаційного простору, будь-яка культурно-освітня інформація несла у собі певну ідейно-змістовну спрямованість.

Мета статті полягає у визначенні основних етапів та напрямів діяльності місцевої преси у справі висвітлення та розповсюдження актуальних питань тогочасного освітнього простору Харківського навчального округу, її взаємовідносин із місцевою адміністрацією та громадськістю.

Виклад основного матеріалу. Більша частина освітнього простору півдня Росії в XIX столітті входила до складу Харківського навчального округу. Він спочатку складався з 16 губерній та областей. У другій половині XIX століття через створення нових навчальних округів до Харківського увійшли тільки Воронежська, Курська, Пензенська, Тамбовська та Харківська губернії, а також область Війська Донського [13, с. 203].

Прямим наслідком поживлення суспільного життя країни і створення сприятливих регіональних умов стає зародження на початку XIX століття місцевої періодичної преси (газети «Харьковский еженедельник» та «Харьковские известия» [21], перший український сатиричний журнал «Харьковский Демокрит» [22], перший літературно-художній, науковий та громадсько-політичний часопис півдня Росії «Украинский Вестник», «Украинский Домовод» [15] та «Украинский журнал» [16].

Програми перших періодичних видань не містили спеціальних розділів, присвячених висвітленню освітніх процесів регіону. Ці матеріали складали частину місцевих рубрик і не завжди носили регулярний та системний характер. Відсутність спеціального друкованого видання обмежувало можливість широко й послідовно відображати як загальні правові засади, так і внутрішню організаційну діяльність навчального округу.

Так, на сторінках регіональних газет і журналів давалася детальна інформація про основи зовнішньої організації та внутрішню навчальну діяльність Харківського університету: про початок навчального року, про почесних членів університету, про публічні іспити та найбільш успішних студентів. А матеріали про кількість студентів вузу (21 казенокоштных, 37 властноюкоштных і 12 вільних слухачів), відображали загальну тенденцію повільного утвердження цінності університетської освіти серед місцевої громади [1].

Із місцевої преси можна було отримати відомості і про розвиток навчального округу загалом. В «Украинском вестнике» за 1816 рік подані уривчасті статистичні відомості про кількість загальноосвітніх навчальних закладів краю: до 1816 року освітою дітей міщан і купців займалися в двох повітових училищах Полтавської губернії, в 2 – Орловської, в 1 – Таврійської, в 1 – Чернігівської, в 1 – Курської і в 1 – в Харкові (на базі Головного Народного училища) [14].

Ще у 1817 році (№8) «Украинский вестник» зробив свій внесок в обговорення питання про новий тип початкової освіти. Новий метод взаємного навчання англійця Ланкастера, що виник у XVIII столітті, швидко розповсюдився у Західній Європі. Стаття наголошувала на його перевагах: невеликі фінансові затрати, взаємне навчання між учнями, хоча їхні знання майже нічим не відрізнялися від тих, кого вони навчали [14]. Не зважаючи на принципово нову методику навчання та виховання, яка, однак, не була позбавлена суттєвих недоліків та прорахунків, її вирішили запровадити лише у першому класі повітових училищ, де навчали читанню, письму та чотирьом арифметичним діям [7, с. 144]. Беручи до уваги непропорційно-малу частину освіченого населення серед простого народу, такий метод обумовлював зниження інтересу до освіти та погіршення її стану в цілому.

Харківські періодичні видання продовжували інформувати своїх читачів про нагороди, пенсії та допомоги місцевим педагогам, директорам гімназій, про попечителів і наглядачів навчальних округів [16].

Огляд відкритих іспитів учнів Слобідсько-Української, Курської та деяких інших губернських гімназій, репрезентований на сторінках місцевої преси, зокрема в «Украинском вестнике», надає точні відомості про кількість та характер предметів освітнього курсу середніх навчальних закладів краю: латинь, французька, німецька мови, історія, географія, початковий курс філософії та словесних наук, математика, фізика, природознавство, політична економія, малювання [14].

У періодичній пресі знайшли своє відображення не лише зміни в навчальних планах та змісті предметів викладання, але й базові політичні основи нового урядового курсу 10-х років XIX століття. Так, в оглядах іспитів, поряд із звичайним переліком атестаційних предметів, приводився текст промови попечителя або почесних наглядачів училищ, які вбачали в наукових знаннях лише засіб для релігійного та морального вдосконалення учнів [15].

Грудневе (1825 року) та польське повстання в самій Росії, революційні виступи в Європі знову зробили актуальною політизацію народної освіти: освітня система повинна була підпорядковуватися в тому числі й цілям політичного виховання суспільства. Але подібні нововведення вже не знаходили свого відображення в регіональній пресі. Поступове посилення централізаторських прагнень уряду не оминуло й періодичний друк. За цих умов в багатьох російських губерніях подальше функціонування періодичної преси було пов'язане з випуском у 1863 році нового державного друкованого видання – «Циркулярів» навчальних округів, в якому громадськість поступово залучалася до всебічного обговорення освітніх реформ: у «Циркулярах ХУО» оприлюднювалися витримки із звітів попечителя навчального округу та ревізорів про стан навчальних закладів, проекти та пропозиції по учбовій частині, офіційні та приватні точки зору, огляди зборів дорадчих органів Міністерства народної освіти (далі МНО) [23].

Але головною перевагою нового спеціалізованого видання була велика кількість систематичних і статистичних відомостей щодо освітнього простору усього півдня Росії. Аналіз розпоряджень попечителя і попечительної Ради округу говорить про посилення їхньої влади та збільшення кількості справ, у вирішенні яких вони практично були останньою інстанцією [23]. Ця тенденція була пов'язана із загальним розширенням кількості навчальних закладів різних розрядів, що потребувало посилення й місцевого нагляду за ними.

Згідно програми видання, «Циркуляри ХУО» містили також і статті педагогічного змісту. За 1861 – 1863 роки побачили світ ряд статей, присвячених обговоренню та оцінці рівня викладання предметів у повітових училищах і гімназіях. Так, у №1 «Циркуляра ХУО» за 1863 рік, за особистим розпорядженням попечителя, вийшла стаття «О преподавании истории в уездных училищах» з метою викликати обговорення з цієї теми. Піддаючи критиці просте зазубрювання та відсутність логічного зв'язку між викладеними фактами, автор пропонував ввести викладання історії не з другого, а вже з першого класу училища, де б вона носила пропедевтичний та оглядовий характер. Статті схожого змісту стосувалися й вивчення російської мови та латини, історії російської літератури [23].

У 60 – 70-ті роки ХІХ століття Росію охопив могутній громадський рух на підтримку народної освіти. Розпочався широкий просвітницький рух із створенням початкових недільних шкіл для народу, вчительських семінарій, започаткуванням педагогічних з'їздів. Природньо, вони повинні були виникнути в країні, де була відсутня загальнодоступна освіта, учні у школах складали лише 30% населення, де відсоток неосвічених дорівнював майже 70%. Тільки за 1861 рік, згідно даних «Циркулярів» Харківського навчального округу, було відкрито біля 20 недільних шкіл, в тому числі в Сумах, Лебедині, Старобельську, самому Харкові [23].

Але вже через рік існування МНО почало проявляти ознаки занепокоєння: у вигляді циркуляру виходять «Основания и правила для воскресных школ»: курс навчання в них обмежувався предметами парафіяльних училищ; навчально-методичні посібники друкувалися лише за схваленням МНО; засновники та розпорядники шкіл повинні були підтвердити свою благонадійність, а навчання контролювали штатні наглядачі та директори гімназій [23, №2]. Наприкінці 80-х і на початку 90-х років ХІХ століття спостерігається новий вал культурницького руху: у пресі обговорюються питання щодо відкриття недільних шкіл як у самому місті [23, № 3], так і у повітах (Купянському, Ізюмському, Змієвському) [18, № 5].

Разом з тим, аналіз публікацій на шпальтах місцевої преси виявляє принципову зміну швидкості відкриття, принципів роботи і відношення суспільства до цих закладів: динаміка відкриття та регулярність висвітлення в пресі значно поступалися першій хвилі створенні недільних шкіл. Так, на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» (далі «ХГВ») та «Южного края» за період із 1881 по 1896 роки лише кожен 5-6 номер мав відомості про відкриття та принципи роботи недільних шкіл другої хвилі [18, 19]. На заваді цьому стали як кадрові та організаційні проблеми (особливо у повітах) [18], так і свідомо державна політика щодо них. Політичні умови цього періоду далеко не сприяли розвитку цього руху. Не зважаючи на цілковиту законність функціонування, мережа недільних шкіл розширювалася доволі повільно як через брак коштів, так і через критичне ставлення деякого з прогресивних педагогів до форм і методів навчання у цих школах. І всеж потреба в недільних школах існувала: бажаючих навчатися в них було значно більше, ніж учнівських місць. Тому, згідно даних харківської міської управи, оприлюднених на сторінках «ХГВ», у губернії на 1895 рік існувало 5 недільних шкіл [19], здебільшого при парафіяльних училищах [19], згодом до них приєдналася і чоловіча міська недільна школа – результат клопотання Х.Алчевської разом із Харківським товариством поширення у народі грамотності, членом якого вона була від моменту заснування у 1869 році [18]. Ті ж самі «ХГВ» у січневому номері від 8.01.1898 року наголошували на цікавості з боку харків'ян до ініціативи Х.Д. Алчевської щодо проведення виставки, присвяченої недільним школам, яка сприяла її продовженню [19].

Сучасники подій серед провідних земських та громадських діячів зі сторінок місцевої преси, зокрема «Южного края» за 1880 рік, наголошували на низці істотних недоліків початкового етапу становлення тогочасної народної освіти: короткий навчальний рік, формалізм навчання і відірваність від життя, неналежно забезпечений матеріально вчитель, відсутність належного авторитету у населення, орендовані та незадовільні приміщення, погано обладнані навчально-допоміжними засобами, наочними посібниками і бібліотеками, байдужість заможних станів сільського населення і обмежені матеріальні можливості земств щодо селянської освіти [24].

Аналіз статей харківської преси дозволяє побачити поступову заміну дьячківської (приватної) школи спочатку громадською, яка утримувалася сільськими громадами [19], а з утворенням земств сільська громадська школа поступово перетворюється в селянсько-земську, а згодом і у земську (за утриманням і педагогічною організацією): у провідних повітах Харківської губернії майже половина всього шкільного фінансування припадала на місцеві земства [25, 7.12; 14.12].

Не зважаючи на стрімку активізацію земської діяльності, в 90-х роках ХІХ століття з 490 шкіл одна припадала на 4111 чоловік, а з 75 міських шкіл – одна на 2666, дві третини з яких були

дерев'яними, а місцеві кореспонденти газети «Южный край», серед яких були й сільські вчителі, наголошували про необхідність продажу книг для сільського населення, особливо на українській мові та на брак кваліфікованого педагогічного персоналу [25]. А серед чисельної кореспонденції з повітів того ж видання за 80-ті роки XIX століття, значну частину складають публікації щодо найрізноманітніших проблем, з якими вимушені були стикатися місцеві народні школи на шляху свого становлення: від руйнування шкіл Купянського повіту річковими водами [25, 14.06], старих та затісних будівель більшості шкіл Змієва [25, 10.10] до нестачі шкіл у Харківському повіті, де, наприклад, у слободі Дергачі з 1400 дітей шкільного віку навчалися лише 314 [25, 23.11].

Разом з тим, представники прогресивної інтелігенції на початку XX століття створювали нові форми освітньої роботи серед народу, з яких треба виділити перш за все робітничі освітні курси. Вперше питання про незадовільний стан освіти серед місцевих робітників, особливо неповнолітніх, пролунало зі сторінок «Южного края» ще у 1889 році, коли, за даними видання, харківська фабрична округа займала передостаннє місце у країні за відсотком освічених малолітніх робітників (21,26%) [25]. Подальше обговорення відбулося за участю «ХГВ» у 1896 році. Так, згідно підрахунків журналістів, у місті існувало 17000 робітників, для яких планувалося відкрити вечірні та недільні курси при міському реальному училищі [19]. Згодом до організації цієї справи долучилися місцеві робітники, викладачі гімназій та професори Харківського технологічного інституту. Саме за ініціативою останніх у 1901 році були відкриті Харківські курси для робітників, що у вечірні години вони набували знань із різних галузей науки [20]. Окремо у міській пресі, перш за все, в урядових «ХГВ» з'являється інформація і про організацію відповідних курсів відомчими та міністерськими установами: у 1898 році – курси для залізничних робітників за ініціативою начальника південної залізниці, а у 1900 році – недільні та святкові курси креслення та малювання при ремісничому училищі під егідою управління Харківського навчального округу, де 42 викладача давали, крім спеціальних, знання з фізіології людини, хімії, алгебри, російської літератури [19, 20].

У 80-х роках XIX століття виникає думка зробити початкову школу провідником основ не лише загальної освіти, але й практичних знань. Міністерство сприяло запровадженню при початкових училищах різноманітних ремісничих класів [1, с. 658]. Процес становлення ремісничої освіти у губернії знайшов своє висвітлення на сторінках місцевої преси. Так, на губернських земських зборах відомі діячі місцевого самоуправління В. Бекарюков та М. Бекетов запропонували статут перших ремісничих шкіл з метою підготовки умілих майстрів, не більше 25 чоловік в одній школі [22, 13.12.], ініціативу яких підтримали Д. Деларю та член училищної ради І. Фесенко [22, 17.12, 22.12.]. Результатом тривалого обговорення на шпальтах преси та практичної діяльності місцевих органів самоуправління (міської думи та губернських земських зборів) стало відкриття харківського ремісничого училища 13 січня 1886 року [22, 13.01.]. Згодом у деяких повітах губернії виникають спеціальні ремісничі училища [16, № 41; 17, № 7], питання про статут яких вперше було запропоновано для обговорення саме на сторінках місцевої преси [23, 14.12.]. Через брак таких шкіл підготовкою майстрових мали право займатися й власники майстерень. Але через це часто виникала проблема, на яку увагу громадськості та професійних установ привертала саме співробітники місцевих видань: навчання у самих майстернях супроводжувалося дуже жорстоким відношенням до учнів з боку господарів. Кореспондент «Южного края» закликав ремісничу управу контролювати відносини між ними [22, № 41; 23, № 7]. На сторінках «ХГВ» було вперше підняте питання і про нагальну необхідність професійного навчання представників торгівельних спеціальностей [22, № 10]. І перший такий навчальний заклад відкрили саме у Харкові у 1896 році – торгівельну школу Товариства взаємодопомоги прикажчиків.

На сторінках місцевої преси в середині 80-х років XIX століття розгорнулася гостра полеміка між представниками прогресивної громадськості та міською управою щодо участі останньої у справі розширення мережі міських навчальних закладів. На закиди місцевій адміністрації щодо недостатнього рівня фінансування народної освіти у місті (лише 25% від міського бюджету та всього шість безпосередньо субсидованих шкіл), остання звертала увагу як на кількісний ріст шкіл і учнів у них, так і на значне субсидування ремісничого училища, церковно-парафіяльних шкіл тощо. Визнаючи певне відставання від інших губернських міст як за відсотком від міського бюджету, так і за витратами на одного учня, управа наголошувала на поступовому зростанні бюджету на освіту з 21 до 67 тисяч крб. та на необхідності відкриття ще 13 училищ [16].

Різко негативне відношення до заяв міської управи виказав у відповідній статті відомий громадський діяч, журналіст «Южного края» О. Шимков. Висуваючи тезу про жалюгідний стан народної освіти у місті, він теж наводить невтішну статистику: до прийняття Городового

Положення в місті існувало 3 школи, а через 20 років – 7, лише в 2 1/2 рази, в той час, коли у СПб – у 16 разів, Москві – 15, Одесі – 3. Кількість дітей, охоплених мережею освітніх закладів на 1890 рік у Санкт-Петербурзі складала 13000 осіб, у Москві – 10500, у Одесі – 4000, а у Харкові лише 800 осіб. Співвідношення між кількістю населення міста і кількістю учнів народних шкіл відповідно теж було не на користь Харкова: СПб – 1:72, Москва – 1:72, Одеса – 1:69, Харків – 1:156. Ще раніше під критику журналістів «Южного края» підпало становище міських училищ у повітових центрах: зокрема, у замітці з Богодухова за 23 червня 1881 року наголошувалося про недостатню фінансову увагу до місцевого училища з боку міської влади, через що більшість витрат на нього лягало на центральний бюджет [22, 23.06].

«Южный край» як приватний орган, найменш залежний від пануючих настроїв місцевої адміністрації та столичного уряду, дозволяв собі доволі часті критичні статті щодо неналежної фінансової підтримки та надмірного втручання офіційних властей у освітянські справи. Так, у 1894 році одним із гальм економічного піднесення автор називає невігластво народу. За наведеними даними, 70% простого народу були неосвіченими. Якщо у дореформений час народне навчання було майже відсутнім, то на кінець XIX все ще не було вироблено єдиного погляду на організацію, вимоги та результати навчання. На 1892 рік у Харківській, Курській, Воронежській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській і Катеринославській губерніях тільки 11% дітей шкільного віку були залучені у систему народної освіти. Тому автор пропонував не засновувати нові школи, а впорядковувати вже існуючі, застосовуючи й систему рухомих шкіл, коли один вчитель у канікулярний час і за додаткову платню, рухаючись по повіту, міг навчити грамоті біля 200 дітей шкільного віку [23].

Місцева преса часто ставала популяризатором різноманітних благодійних освітніх проектів. Так, зокрема, на сторінках «Южного края» знайшли підтримку ідеї організації виставок живопису та скульптури на користь Основ'янської школи садівництва імені Г.Ф.Квітки-Основ'яненка [22, 9.01], виставки рукоділля учениць харківської гімназії М.Д. Раєвської у приміщенні місцевої біржі на утримання ясел для дітей з бідних родин на Москальовці, ініціатором утворення яких був вже згадуваний І.Фесенко [22, 8.04, 10.04], благодійного концерту учнів трьох харківських гімназій та реального училища на користь постраждалих від неврожоя 1891 року [22, 19.11; 399, 28.05].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши цілу низку джерел, зокрема й матеріалів місцевої преси, можна зробити висновок про те, що на протязі XIX століття значна кількість статей регіональних газет та журналів була присвячена висвітленню актуальних освітніх питань. Поряд із поточно-хронікальною та статистичною інформацією початку та середини XIX століття, у другій половині – наприкінці XIX століття вміщувалися суто педагогічні та критичні статті. Зазвичай, не треба перебільшувати роль та вплив преси даного періоду на внутрішні та зовнішні механізми функціонування освітнього простору даного регіону. В першій половині XIX століття у місцевій пресі, яка тільки-но зароджувалася, через внутрішні та зовнішні обставини ще був відсутній системний та комплексний підхід щодо висвітлення культурно – освітніх процесів: відомості по навчальному округу носили оглядовий, нерегулярний та описовий характер, нові педагогічні ідеї лише поступово (у другій половині XIX століття) проникали в суспільство, поступово послаблюючи та витісняючи старі основи.

Коло проблем народної освіти, навчання та виховання, висвітлюваних на сторінках місцевої преси наприкінці XIX століття, було вельми значним і багатоплановим: проблеми початкової освіти, професійної діяльності учителів, становлення системи трудової та професійної освіти, принципів навчання, принципів і методики вивчення окремих учбових предметів початкової та середньої школи. Не зважаючи на урядові контрреформи, в 70-х роках XIX століття сформувалася і отримала розвиток земська школа, всіяко підтримувана прогресивною періодикою.

На початку XX століття настає період активної участі регіональної преси у всіх громадських процесах, зокрема й у питаннях обговорення та лобювання певних освітніх установ, організаційно-правових та науково-педагогічних ідей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багажей Д.И., Миллер Д.П. История города Харкова за 250 лет его существования (1655 – 1905): Ист. монография: В 2 т. – Репринтное издание / Д.И. Багажей, Д.П. Миллер. – Харьков, 1993. – Т. 2. – 982 с.
2. Гуз А. Становлення земської преси України в другій половині XIX – початку XX століття / А. Гуз // Історія в школі. – 2002. – №11-12.

3. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию / Е.А. Звягинцев – М.: Задруга, 1915. – 96с.
4. Измestьева Г.П. Споры в российской печати 60-х годов XIX века о классическом образовании / Г. П. Измestьева // Вопросы истории.2003. – № 2. – С. 157–164.
5. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России / [ред. Неболсин А.Г.]. – СПб.: тип. Р Киришбаума., 1883. – 260 с.
6. Історія рідного краю: [навч. посіб.] / [Зайцев Б.П., Скирда В.В., Воропаєва В.В., Марченко О.С., Скирда І.М.] – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 264 с.
7. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX століття. Історія. Теорія. Практика : автореф. Дис.. на здобуття наук. ступеня док-ра. іст. наук : спец. 07.00.10 «Історія науки і техніки» / О. Ф. Коновець – К, 1994. – 40 с.
8. Менделеев Д. И. Заметки о народном просвещении России / Д. И.Менделеев – СПб.: тип. В. Димакова, 1901. – 67 с.
9. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1805. – №8. – 98 с.
10. Рідний край : навч. посіб. з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка – Х.: Основа, 1993. – 582 с.
11. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902 года / С. В. Рождественский – СПб.: МНП, 1902. – 785 с.
12. Украинский вестник. – 1816. – Ч.4., Кн.9.; 1817. – Ч.8., Кн.10; 1818. – Ч.9, Кн.12.
13. Украинский Домовод. – 1817. – Кн.2.
14. Украинский журнал. – 1824. – № 16, № 17, №№ 5-6, №№ 11-12, №№ 19-21.
15. Харьковские губернские ведомости (далі ХГВ). – 1849. – № 1-52.
16. ХГВ. – 1881. №№ 1-18, № 28; 1885. – №№ 1-33; 1889. – №№ 1-27.
17. ХГВ. 1895. – №№ 1-52; 1896. – №№ 1-12; 1897. – №№ 1-29; 1898. – №№ 1-17.
18. ХГВ. 1900. – №№ 1-52; №№ 1-51; №№ 1-21.
19. Харьковские известия. – 1822. – № 31.
20. Харьковский Демокрит. – 1816. – № 1-3.
21. ЦХУО. – 1863. – № 1; 1865. – № 1-9; 1874. – № 1-6; 1881. – № 7.
22. Южный край. – 1880.-13.12, 17.12; 1881. – № 39, 9.01, 10.02, 14.06; 1885. – 10.10, 28.10, 20.11; 1886. – №21, 13.01,-10.02, 7.03
23. Южный край. – 1890. – 23.11, 24.12; 1891. – 8.04, 10.04, 19.11; 1898. – 8.01.
24. Южный край. – 1903. – 28.05, 7.06, 27.06.